

Формування пізнавальної мотивації і вікових особливостей молодших школярів

С. Л. Парфілова, Н. М. Павлушенко, О. В. Шаповалова, В. Г. Бутенко

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка
Corresponding author. E-mail: olgashap95@mail.ru

Paper received 23.03.20; Accepted for publication 16.04.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-PP2020-227VIII91-08>

Анотація. У статті висвітлено різні погляди на проблему можливості цілеспрямованого формування і розвитку пізнавальних мотивів. Виділено позитивні та негативні аспекти мотивації учіння молодшого школяра, описано динаміку її розвитку протягом цього віку, розкрито причини зниження пізнавальної мотивації.

Ключові слова: Вікові особливості, молодший школяр, мотивація, інтерес, розвиток, навчальний процес.

Постановка проблеми. Нова освітня філософія нині втілюється в особистісно-орієнтованій моделі навчання, пріоритетною метою якої є розвиток особистості учня, його потреб, цінностей, мотивів, забезпечення перспектив самореалізації. Саме тому одним із найважливіших завдань сучасної школи є пошук шляхів активізації пізнавальної діяльності учнів, розвиток їхніх пізнавальних інтересів та формування дієвого, зацікавленого ставлення до навчальної праці. З огляду на необхідність вирішення цього завдання винятково важливою є проблема формування пізнавальної мотивації школярів як чинника ефективності навчальної діяльності. Разом з тим, як неможливо говорити про навчання взагалі, не беручи до уваги вікових особливостей учня, так і непродуктивно аналізувати його мотиви учіння без урахування контексту вікового розвитку, вікових закономірностей активної навчальної діяльності та соціальних взаємодій з іншими людьми. Тобто необхідно завжди виходити з вікових особливостей школярів, коли обмірковується робота з формування пізнавальної мотивації учіння у певному класі, у конкретного учня.

Аналіз актуальних досліджень засвідчив, що у психолого-педагогічній науці виконано низку досліджень щодо виявлення вікових можливостей учнів початкових класів Н.Бібік, О. Гузенко, В. Давидов, О. Дусавицький, Н. Жук, Л. Занков, О. Малихіна, А. Маркова, О. Паламар, О. Портная, О.Савченко, Н. Юдіна та ін., унаслідок чого було доведено, що молодший шкільний вік має великі резерви для формування мотиваційної сфери навчання, які необхідно використовувати, щоб уникнути «мотиваційного вакууму» під час переходу до середньої школи. Взаємозалежність зовнішніх і внутрішніх умов розвитку особистості та її мотиваційної сфери досліджували Б. Ананьєв, В. Леонтьєв, С. Рубінштейн.

Мета статті – висвітлити питання про урахування вікових особливостей молодших школярів у процесі формування пізнавальної мотивації.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи вікові особливості мотивації учня, ми базуємось на тому, що у цьому віці мотивацію визначає не вік, а тип навчання (види діяльності дитини та характер взаємодії з іншою людиною).

Аналіз доцільно здійснювати зі стану мотивації на момент вступу дитини до школи. Об'єктивно цей етап розвитку дитини характеризується тим, що вона вперше залучається до нової, соціально значущої діяль-

ності, важливої не тільки для неї, але й для оточуючих. Відомо, що наприкінці дошкільного віку в дитини формується достатньо сильна мотивація до навчання у школі. Психологи Л. Божович і Л. Славіна визначають це нове особистісне утворення як «внутрішню позицію школяра» [3].

Вона полягає в потребі дитини відвідувати школу, носити форму, портфель, мати статус учня, залучатися до нової для неї діяльності – навчання, займати нове становище серед оточуючих. Фахівці зазначають, що на межі дошкільного і шкільного вікових періодів сама дитина вперше усвідомлює розбіжності між її об'єктивною роллю і внутрішньою позицією. Це усвідомлення приводить до так званої суб'єктивної готовності до школи. Поряд з цим існує й об'єктивна готовність до школи – рівень знань і вмінь, з якими дитина приходить до школи.

Встановлено, що молодший шкільний вік є важливим етапом розвитку пошукової активності. По-перше, в цей час дитина опановує довільну постановку питання, що має на меті розчленування в дослідженні проблемної ситуації. По-друге, відбувається перехід від запитань, орієнтованих на з'ясування, до запитань-гіпотез; від запитань, адресованих іншій особі (дорослому), до рефлексивних запитань, звернених до самого себе. При цьому стрибок у розвитку запитань у напрямку становлення пошукової функції відбувається між 6-ма і 8-ма роками, коли зазвичай констатується суттєве зниження кількості запитань у дитячому мовленні. Запитання дітей протягом цього періоду підносяться на якісно новий рівень розвитку: вони набувають пошукового характеру, спрямовують на самостійний пошук.

Інтенсивний розвиток адресування запитань до самого себе є однією з причин зменшення кількості запитань у мовленні дітей наприкінці дошкільного віку. До того як молодший школяр навчиться оперувати запитанням з метою отримання від дорослого знань про довкілля, активно розвивається пошуково-дослідницька функція запитання – інструменту самостійного пізнання. Виникаючи в системі спілкування, запитання є засобом процесу мислення, необхідною його ланкою, поступово набуваючи специфічних ознак, зокрема спрямованості на самостійне з'ясування невідомого. Поряд зі стрибкоподібним розвитком пошуково-дослідницької активності у вигляді запитань у молодшому шкільному віці відзначається також стрімке накопичення індивідуальних

відмінностей за рівнем її розвитку в дітей певної вікової групи. Це дозволяє розглядати цей віковий етап як період, сприятливий для розвитку пошукової активності, а саме для піднесення її рівня, розширення й урізноманітнення.

Далі виділимо позитивні та негативні аспекти мотивації учіння молодшого школяра і динаміку її розвитку протягом цього віку.

До сприятливих ознак мотивації відносять загальне позитивне ставлення дитини до школи, широту її інтересів, допитливість. Широта інтересів молодших школярів виявляється у тому, що їх цікавить багато явищ навколишнього світу, які не входять до програми навіть середньої школи. Допитливість є формою прояву широкої розумової активності молодших школярів. Безпосередність, відвертість, довірливість молодших школярів, їх віра в непохитний авторитет учителя і готовність виконувати будь-які його вказівки є сприятливими умовами для зміцнення у цьому віці широких соціальних мотивів обов'язку, відповідальності.

Мотивація молодших школярів має і деякі негативні характеристики, які перешкоджають навчанню, а саме:

- недостатня дієвість мотивів, оскільки самі по собі вони довго не підтримують навчальну діяльність;

- нестійкість, або ситуативність: мотиви швидко задовольняються і без підтримки вчителя можуть згаснути та не відновитися (навчальний матеріал і завдання швидко набридають і стомлюють учня);

- недостатня усвідомленість, що виявляється у неспроможності школяра дати відповідь на питання, що і чому йому подобається в цьому предметі;

- слабка узагальненість, тобто охоплюється один або кілька навчальних предметів, об'єднаних за їх зовнішніми ознаками;

- орієнтування школяра частіше на результат навчання (знання, причому з їх фактичного, ілюстративного боку, і лише потім – закономірності), а не на способи навчальної діяльності; до кінця першого класу, а інколи й початкової школи в учня не виникає інтересу до подолання труднощів у навчальній роботі.

Усі ці особливості зумовлюють поверховий, у деяких випадках недостатній інтерес до навчання – його інколи називають формальним ставленням до школи. Якщо простежити загальну динаміку розвитку мотивів, то виявляється, що на початку навчання у школярів переважає інтерес до зовнішньої сторони перебування у школі, а потім виникає інтерес до перших результатів навчальної праці і лише після цього до процесу, змісту навчання, а ще пізніше – до способів здобуття знань. Якщо не формувати інтерес до навчальної праці, до пізнання, то до середини навчального року мотивація учіння знижується. Перебування у школі втрачає для дитини безпосередню емоційну привабливість. Розуміння соціальної значущості навчання тепер має бути підкріплене інтересом до самого змісту причин, які впливають на мотивацію учіння.

Пізнавальні мотиви змінюються так: молодші школярі від інтересу до окремих фактів переходять до інтересу до закономірностей, принципів. Психологіч-

ні дослідження засвідчили, що вже в середині молодшого шкільного віку може бути закладений також інтерес до способів здобуття знань. У молодших школярів виникають і мотиви самоосвіти, але вони подані найпростішою формою – інтересом до додаткових джерел знань, епізодичним читанням додаткової літератури.

Причини зниження мотивації учіння такі: невідповідність дитини до школи; втрата інтересу до статусу першокласника; слабка довільна пам'ять; слабка довільна увага; проблеми з адаптацією у класному колективі; слабкий розвиток дрібної моторики; перевантаження навчальними завданнями; втрата інтересу до навчання [4].

Основне завдання вчителя полягає в усуненні причин зниження мотивації та у формуванні інтересу до навчання. Така мета передбачає спеціально організовану і цілеспрямовану індивідуальну роботу з кожним учнем. Зазначений висновок підтверджує і Н. Менчинська, яка вважає, що дитина, вступивши до школи та відчувши з перших днів труднощі у навчанні, природно спочатку ще не може мати інтересу до набуття знань (немає і відповідного мотиву), але у неї, як правило, є бажання вчитися, виконувати завдання вчителя, авторитет якого в молодших класах особливо великий. Дитина спочатку вірить у те, що вона зможе, як і інші учні, успішно вчитися. Однак у міру того, як молодший школяр стикається з труднощами у навчанні й отримує негативну оцінку своєї навчальної діяльності, він поступово втрачає бажання вчитися, виконувати обов'язки школяра, втрачає віру у свої сили. Ці зміни у мотиваційній сфері, на думку Н. Менчинської, у свою чергу, негативно впливають на здатність до засвоєння знань, роблячи процес засвоєння знань більш важким [8].

У психолого-педагогічній літературі висвітлюються різні погляди на проблему можливості цілеспрямованого формування і розвитку мотивів учіння, однак, як було зазначено вище, не викликає сумніву можливість позитивного впливу (різного за ступенем) на навчальну мотивацію школярів за умови психологічно обґрунтованих і дидактично оптимізованих дій учителя. Фахівці в галузі психології навчання і дидактики пропонують такі основні шляхи розв'язання цієї проблеми.

Перший шлях – «знизу вгору» – передбачає створення об'єктивних умов, відповідну організацію діяльності учнів, що сприятимуть формуванню у них потрібної мотивації. Цей шлях означає, що вчитель, спираючись на вже існуючі в учнів потреби, так організовує певну діяльність, щоб вона викликала у них позитивні емоції – задоволення, радість. Якщо ці відчуття тривають досить довго, то в учнів виникає нова потреба в тій діяльності, що викликала приємні емоційні переживання, а тим самим до загальної мотивації школярів включається новий стійкий мотив до зазначеної діяльності. У цьому разі дорослий залучає дитину до різних видів діяльності, тим самим сприяючи набуттю практичного досвіду моральної поведінки; так виникають мотиви, які реально діють. Але при цьому необхідно враховувати, що потрібні спонуки формуються не завжди.

Другий шлях – «згори вниз» – передбачає засвоєння учнями запропонованих педагогом, вихователем у готовому вигляді спонук, цілей, ідеалів, змісту спрямованості особистості, які у процесі навчання і виховання мають перетворитись із зовні зрозумілих на внутрішньо прийняті та реально діючі. Іншими словами, цей шлях зорієнтований на прищеплення школяреві ідеалів, зразків навчальних мотивів. Учні засвоюють знані мотиви як еталони, за якими зв'язують свою поведінку, ототожнюють свої мотиви з мотивами, запропонованими суспільством. Для цього у процесі навчання застосовуються різні методи: переконання, роз'яснення, повчання, приклад. Цей механізм відрізняється від першого тим, що тут педагог не організовує зміну значення дії для учня шляхом трансформації його особистого досвіду, а вдається до пояснень, переконує у тому, що ця дія важлива в деяких інших системах відносин незалежно від того, яке місце вона посідає у структурі діяльності школяра. У цьому разі важливо запобігти формальному засвоєнню необхідних спонук.

Отже, незважаючи на те, що мотиваційна сфера учнів є не статичним утворенням, а складним динамічним явищем, що розвивається, існують перевірені досвідом способи формування мотивації до навчання (навчальної діяльності). Виявлено, що «неможливо досягти належного ефекту за відведений час, якщо не забезпечена належна мотивація цієї діяльності, позитивне ставлення до неї» [1].

Розгорнута психолого-дидактична програма формування мотивації у школярів включає прийоми діяльності вчителя, спеціальні завдання, спрямовані на зміцнення окремих аспектів мотивації, диференційований підхід до мотиваційних можливостей різних етапів уроку (формування вихідної мотивації, етап підкріплення і підсилення мотивації, яка виникла, етап закріплення мотивації). Етапи формування мотивації, виділені у спеціальних дослідженнях, відображають дидактичну картину структури уроку і відповідають його етапам: організаційному моменту й актуалізації знань учнів для роботи на центральному етапі уроку; перевірці домашнього завдання або первинній перевірці засвоєних нових знань; закріпленню знань, їх узагальненню і систематизації; контролю і самоконтролю; підбиттю підсумків уроку. Логіка ланок навчального процесу є системоутворюючим чинником програми з формування мотивів в учнів. Тут доцільно відзначити, що мотиваційні програми можуть бути побудовані й на інших засадах (наприклад, на цілях навчання).

О. Савченко у своїх працях зазначає, що для формування повноцінної мотивації молодших школярів особливо важливим є дотримання таких умов:

- збагачення змісту особистісно орієнтованим цікавим матеріалом;
- утвердження справді гуманного ставлення до всіх учнів, сприйняття кожної дитини як особистості;
- задоволення потреби у спілкуванні з учителем та однокласниками під час навчання;
- збагачення мислення інтелектуальними почуттями;

- розвиток допитливості та пізнавального інтересу;
- формування адекватної самооцінки своїх можливостей;
- утвердження прагнення до саморозвитку, самовдосконалення;
- використання різних способів педагогічної підтримки, прогнозування можливого розвитку ситуації;
- виховання відповідального ставлення до навчальної праці, зміцнення почуття обов'язку [9].

Дослідження Т. Байбари виявило, що основними напрямками, які забезпечують сталу мотивацію діяльності молодших школярів під час навчання природознавства, є:

- а) залучення дітей до визначення цілей, завдань, методів і способів їх реалізації;
- б) добір предметного змісту, який охоплює систему елементів знань з їх взаємозв'язками та взаємозалежностями, структурування його в логічній послідовності;
- в) добір конкретних об'єктів, які викликають інтерес своєю новизною, незвичністю, доступністю для сприйняття, а також відповідністю чітко визначеним цілям і завданням процесу навчання певного рівня;
- г) залучення дітей до виконання різних видів діяльності (за умови готовності до їх виконання);
- д) використання обох шляхів формування пізнавальних мотивів: перетворення зовнішньо усвідомлених – у внутрішні, реально діючі та формування безпосередньо внутрішніх шляхом добору навчального матеріалу, організації таких видів діяльності і такими способами, щоб вони викликали у школярів пізнавальний інтерес, позитивне ставлення до вивчення предмета, бажання і прагнення його вивчати [2].

Колектив науковців під керівництвом А. Маркової займається пошуком підходів до обґрунтування можливостей управління мотивацією та планомірного її виховання [5]. Представники цього напрямку доводять гіпотезу про зв'язок сформованості різних сторін мотиваційної сфери з предметною (навчальною) діяльністю й окремими етапами її формування. У центрі уваги цієї групи дослідників перебуває проблема з'ясування умов формування навчально-пізнавального мотиву, який розглядається як переважна орієнтація школяра на оволодіння способами дій.

А. Маркова зазначає, що формуванню пізнавальних мотивів сприяють усі засоби вдосконалення навчального процесу: оновлення змісту і зміцнення міжпредметних зв'язків, удосконалення методів навчання, розробка і впровадження методів проблемно-розвивального навчання, модернізація структури уроку, розширення форм самостійної роботи на уроці, активізація навчальної діяльності, особлива система роботи з виховання прийомів самоосвіти [6]. Крім того, у процесі досліджень А.Маркова виявила таку додаткову умову, що стимулює формування навчально-пізнавального мотиву, як спільна навчальна діяльність.

Т. Матіс та очолюваний нею колектив науковців, досліджуючи спільну навчальну діяльність учнів,

виділили низку колективних форм цієї діяльності, а саме: спільне планування процесу виконання роботи, обговорення і вибір способів розв'язання поставленої завдання, взаємооцінка і взаємоконтроль [10].

Як вважають А. Маркова, Т. Матіс, О. Орлова, формуванню пізнавальної мотивації молодших школярів сприяють:

- захоплюючий виклад (цікаві приклади, дослідження, парадоксальні факти), незвична форма подання матеріалу, яка викликає в учнів подив;
- емоційність мовлення вчителя;
- пізнавальні ігри, суперечки та дискусії;
- аналіз життєвих ситуацій, пояснення суспільної та особистісної значущості навчання і застосування шкільних знань у дорослому житті;

— уміле застосування вчителем заохочення і покарання.

На ролі діалогічності в розвитку пізнавальної активності учнів початкових класів наголошує А. Матюшкін. На його думку, розвиток цього феномена відбувається як «виховання творчого мислення в умовах дидактично організованого діалогу і ситуаціях групового мислення» [7].

Висновки. Таким чином, здійснений аналіз дозволяє стверджувати, що в педагогіці створено належні наукові передумови для детального вивчення питання про формування пізнавальної мотивації молодших школярів.

REFERENCES

1. Babanskiy Yu. K. Selected Pedagogical Works / Yu. K. Babansky. - M.: Pedagogy, 1989. - 560 p.
2. Baibara TM Methods of teaching science in elementary classes: a textbook / TM Baibara. - K.: Rainbow, 1998. - 333 p.
3. Bozhovich LI Problems of development of the motivational sphere of the child // Study of the motivation of behavior of children and adolescents / LI Bozhovich. - M.: Moscow State University, 1972. - P. 7-44.
4. Markov AK Motivation of teaching and its education in schoolchildren / Markov AK, Orlov AB, Friedman LM - M.: Pedagogy, 1983. - 64 p.
5. AK Markova, Some Features of the Motivational Influence of Emotions on the Educational Activity of Schoolchildren in the Conditions of Different Formation of it / AK Markova, OI Pavlyuk // Research of the Motivational Sphere / AK Markova, OI Pavlyuk. - Novosibirsk: NGPI, 1984. - P. 20-30.
6. Markov AK Formation of teaching motivation: a book for the teacher / Markov AK, Matis TA, Orlov AB - M.: Enlightenment, 1990.
7. Matushkin AM Problem situations in thinking and learning / AM Matyushkin. - M.: Pedagogy, 1972. - 208 p.
8. Menchinskaya NA Problems of teaching and mental development of the schoolboy / NA Menchinskaya // Problems of general, age and pedagogical psychology / NA Menchinskaya. - M.: Enlightenment, 1989. - P. 253-258.
9. Savchenko O. Ya. Didactics of elementary school: a textbook for students of pedagogical faculties / O. Ya. Savchenko. - K.: Genesis, 1999. - 367 p.
10. Formation of teaching motivation: a book for the teacher / AK Markova, TA Matis, AB Orlov. - M.: Enlightenment, 1990. - (PNSH: Psychological Science - School).

Formation cognitive motivation and age peculiarities younger pupils

S. L. Parfilova, N. M. Pavlushenko, O. V. Shapovalova, V. H. Butenko

Summary. In the article the different views on the problem of possibility of the get-to-know motives purposeful forming and development are elucidated. The positive and negative aspects of the junior schoolchildren' learning motivation are distinguished, the dynamics of its development during this age is described, the reasons of get-to-know motivation' lowering are revealed.

Keywords: Age peculiarities, junior schoolchildren, motivation, interest, development, educational process.